

kerne. Der er et vågent blik for driftsmæssige nyskabelser og forskellige godsejeres anvendelse af landbrugsmaskiner, hvilket Løvenskiold omhyggeligt noterer.

Nogen tør opremsning af facts er dagbogen ingenlunde – dens forfatter har spækket sine optegnelser med temperamentsfulde udbrud og snertende karakteristikker af godsejernes forstokkethed, men heller ikke bønderne undgår mindre gode skudsmål – de viste sig jo ofte – som Løvenskiold udtrykket det – stive som karetheste under forhandlingerne om en ordning af deres fremtidige hoverivilkår. Foreningerne, der blev sluttet ved hoverikommissionens mellemkomst, kunne være yderst forskellige fra det ene gods til det andet. Ikke sjældent kom en forening blot til at omfatte en brøkdæl af et gods' bønder, idet hovedparten allerede havde indgået aftale om hoveriet med herskabet. Der blev ofte tale om foreninger, som var en blanding af pengeafløsning især for tærskningen samt visse ægtkørsler og avlingshoveri in natura. Man får et levende indtryk af det virvar af hoveriordninger, som rådede på landets godser: Under samme hovedgård kunne f. eks. visse hovarbejder være udstukket i et bestemt antal hovninger, medens atter andre arbejder var udmålt i et andet forhold. I mange tilfælde udførte de såkaldte hoverifri bønder et betydeligt naturalhoveri, som måske blot afveg i arbejdets art fra de øvrige hovbønders. Man konkluderer, at det virkeligt er forbundet med store vanskeligheder for nutidens landbohistorikere at finde en fællesnævner for hoveriarbejderne, der kan danne grundlag for blot nogenlunde bæredygtige beregninger over hoveriets omfang.

Som bilag foreligger bl. a. en oversigt over litteratur og registraturer vedr. hoverikommissionsarkiverne, ikke mindst en serie henvisninger til afsnit af hoverikommissionernes forhandlingsprotokoller er der grund til at glæde sig over.

Man kunne ønske sig, at kommende udgivere af historisk kildemateriale ville tage dr. Skrubbeltangs fremgangsmåde som forbillede, – her er virkelig vist omsorg for selv den ret forudsætningsløse læser.

Lotte Jansen

Ingwer Ernst Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialgeographie. Schriften des geographischen Instituts der Universität Kiel, Band 31. Kiel, 1969. 422 s.

Ovennævnte bog udgør 2. del af en dissertation (fremlagt 1968), hvis 1. del udkom i trykken i 1974 med titlen »Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit 1769–1860« som bind 66 af »Quellen und Forschungen zu Geschichte Schleswig-Holsteins«. I denne 1. del, der er af stor interesse for alle, der beskæftiger sig med statistiske befolkningsundersøgelser, gives en historisk fremstilling og en vurdering af de danske folketællinger før 1864, medens 2. del udnytter folketællingsmaterialet, suppleret med andre kilder vedrørende Husum, til et »forsøg i historisk socialgeografi«. En tilsvarende undersøgelse kan ikke gennemføres for tiden efter 1864, da alle tællingslister til de tyske folketællinger frem til 1945 er blevet kasseret.

Momsen behandler i seks afsnit den samlede befolkningsudvikling, befolkningens demografiske og sociale struktur, landskabets indflydelse på socialstrukturen, samfundsforholdenes indvirkning på det undersøgte geografiske område (herunder de landsbyer, der støder op til Husum) og vandringerne som geografisk og socialt fænomen. Den minutøse fremstilling ledsages af et stort antal tabeller og illustreres af mange kort. Som bogens titel siger, er undersøgelsen koncentreret omkring købstaden Husums lokale forhold, men forfatteren inddrager til sammenligning et så betydeligt materiale fra det øvrige Slesvig,

at arbejdet generelt er af værdi ved studiet af købstadsforhold i det pågældende hundredår, især i Hertugdømmerne.

Adskillige af forfatterens resultater vil være af mere almindelig interesse for danske læsere. Et par eksempler vil formodentlig vise dette. Der er i første række oplysningerne om byens store kvægmarkeder, der var endestationerne for de store stuedrifter fra Jylland. Momsens materiale tillader endvidere entydigt den ret overraskende slutning, at Husum – til trods for at byen kun ligger en halv snes kilometer nord for Ejderen – havde relativt ringe forbindelse med Holsten. Husums opland var egnene vest og nord for byen: Husum amt, Ejdersted, Bredsted amt og Vesterhavsoerne. I dette område var i 1860 24,4 % af byens indbyggere født mod kun 4,1 % i Vest-Holsten. Af speciel interesse er oplysningerne om latinskoleelevernes geografiske herkomst: i perioden 1801–50 kom 40 % af disse fra byens opland, 24 % fra selve Husum, 15 % fra Tønder amt, 12 % fra det østlige Slesvig og kun 9 % fra de nære Holsten (heraf 8 % fra det vestlige Holsten). Et vedføjte kort viser på iøjnefaldende måde, at skolens rekruteringsområde standsede brat ved Tørninglens og enklavesoggenes grænser.

G. Japsen

Jürgen Wetzel: Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1859–1862. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 61. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1971. 256 s.

1859/60 fandt der helt klart en optrapning sted inden for den slesvig-holstenske bevægelse. Ikke mindst havde den fransk-østrigske krig givet anledning til spekulationer hos tyske national-liberale, men også den nye æra i Preussen med Wilhelm I.s overtagelse af kongemagten kom til at virke i samme retning. Det er denne situation, der er baggrunden for Jürgen Wetzels bog om Theodor Lehmann og den nationale bevægelse i Slesvig-Holsten 1859–62.

Bogens hovedperson er en yngre fætter til vor hjemlige Orla Lehmann, og i mange henseender kan han minde om denne med hensyn til ydre fremtræden, uddannelse, politisk engagement og evne til at formulere sig over for en større offentlighed – altsammen blot med den forskel, at der her er tale om en slesvig-holstensk liberal. Som sådan havde Theodor i sine unge år deltaget i den slesvig-holstenske rejsning og havde derefter nedsat sig som advokat i Kiel.

Først i 1859 med sin indtræden i den holstenske stænderforsamling i Itzehoe fik han et politisk virke, der rakte videre ud, idet han snart kom til at stå som lederen af den liberale fløj over for Carl Scheel-Plessens helstatsfolk.

Selv om Theodor Lehmanns politiske virke kun blev kort – han døde ret pludseligt i 1862 kun 37 år gammel – mener Jürgen Wetzel, at han i flere henseender fik betydning for eftertidens udvikling. Han vilde trinvis løse hertugdømmerne fra deres tilknytning til Danmark, og endemålet skulde være områdets tilslutning til Preussen, idet han dog tænkte sig, at Nordslesvig nord for linjen Højer-Gråsten skulde forblive ved Danmark. Det var imidlertid en vigtig forudsætning for ham, at Preussen fik et liberalt regime.

Det kom som bekendt til at gå anderledes, således at det blev Bismarcks konservative junkerstat, der påtog sig løsningen af det slesvig-holstenske problem. Dette oplevede Theodor Lehmann ikke, og forfatteren rejser derfor til slut i sin bog spørgsmålet om, hvad der kan anses for at være Theodor Lehmanns varige fortjeneste, og konkluderer, at det har været hans indsats for at genopvække den nationale bevægelse i Slesvig-Hol-